

ТРАДИЦІЙНІ СЮЖЕТИ ТА ОБРАЗИ

М.І. Шах-Майстренко

Українська медична стоматологічна академія, Полтава

ОБРАЗ МУЗИ В ПОЕЗІЇ ШЕВЧЕНКА

За своєрідністю зображення, за формою і змістом Шевченкова муза – явище незвичне в українській і світовій літературі; образ складний, багатогранний, естетично довершений, поетично досконалий, що не має нічого спільного з умовністю, шаблоном, риторичною фігурою. Він позначений неповторними автобіографічними штрихами життєвого шляху Шевченка, чіткими рисами його самобутнього таланту.

Разом з художніми образами Дніпра як символу невичерпних сил народних, буйного вітру як символу свободи, могили – славного минулого, сліпого кобзаря, зорі, тополі, калини та багатьох інших образ музи належить до найулюбленіших поетичних персоніфікацій Шевченкової творчості. Поетична умовність стає втіленням найдорожчих і найсвітліших ідеалів. Муза часто з'являється поетові у постатях близьких і дорогих йому людей: матері, сестри, вірного друга, супутника, небесної зорі. Спочатку, в ранніх творах, поетичне натхнення набуває різних перевтілень, реалізується в різних художніх символах, близьких і дорогих поетові. У вірші "Думи мої, думи мої..." – вступі до "Кобзаря", в якому розкриваються провідні ідеї теми – невдоволення дійсністю і туга за батьківщиною, – поетична творчість виступає в образі дум, квітів, дітей. Пізніше цей образ ускладнюється, поглиблюється.

У вступі до поеми "Княжна" муза-зоря – причина радощів поета, його смутку, душевна опора і єдина розрада на засланні – далеко від рідної землі:

*Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою [5, т. II, с. 16].*

У багатьох інших творах образ зорі як явища природи та небесного світила трансформується в образ музи, ототожнюється з нею. У поемі "Невольник" поетична творчість стає "зорею досвітньою", "єдиною думою": грань між зорею як небесним світилом і музою стирається, вона асоціюється з німфою Егерією, дружиною і порадицею міфічного царя Нуми Помпілія¹⁾, потім стає вечірньою зорею, коло неї витає поет. "Зоря", "вечірня зіронька" зринає провісницею рідної землі, спливає споминами

рідного краю, ворушить найніжніші спогади, освітлює і зогріває душу поета:

*Так, ти, моя зоре,
Просієш надо мною,
Ніби заговориш,
Усмінешся... [5, т. I, с. 207].*

Сповнений щирої вдячності за це єдине товариство, поет скаже: "Спасибі, зіронько!..". І в останньому передсмертному вірші "Чи не покинуть нам, небого...", мужньо заглядаючи смерті в очі, Шевченко звернеться до музи найніжнішими словами: "Моя зоре...".

Шевченкова муза – в селянській світці, скромна, некриклива, проте свідома свого життєвого покликання. Топтання людської гідності, зневага до людини викликає у неї протест, веде до конфлікту з суспільством, де несправедливість і жорстокість, освячені законом, відкладають скорботну печаль на її прекрасному обличчі. Звертаючись до людського сумління, до почуття справедливості, вона вперше введе в літературу натовпи отих безмірно покривджених людей, що населяють "Кобзар", усіх отих "вдів, сиріт, таврованих варнаків, покриток, отих занападених кріпацьких мадонн, що їх поет малює прекрасними навіть у їхньому горі, мовби пензлем великих майстрів Відродження" [1, с. 9]. Вона прославить знедолених, бунтарів і месників, героїчні постаті минулого, передовсім жінок і дівчат із зганьбленим та розчавленим коханням. "Муза Шевченка, – відзначав М. Костомаров, – роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було зазирнути туди!!! Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками" [3, с. 133].

Образ музи Шевченко створює за етичними й естетичними уявленнями українського народу. У багатозначному образі музи спроектовані найглибші почуття поета, найніжніші порухи його душі, нездійсненні ідеали: і серпанок журби за материнською ласкою, в якій відмовила доля кріпацькому синові ще в ранньому дитинстві, сповнивши його життя одними поневіряннями, і жаль за вимріям родинним життям, і туга за коханням, жіночим ідеалом, через який він шукав "той великий зв'язок з суспільством, прилучення до людства, виходу з самотності, особистої й суспільної" [4, с. 104], глибшого розкриття своєї людської сутності. У вірші "Г.З.", одному з найліричніших і найінтимніших поетичних шедеврів, створеному в неволі, образ коханої з'явиться поетові в ніжному образі зорі, сколихне і поведе за собою низку найдорожчих спогадів, примусить ще раз пережити незабутнє. Поет назве кохану тим найніжнішим словом "зоря", яким звертався до музи, прийнятої поетикою народного розуміння прекрасного.

Найглибшу інтерпретацію отримує образ музи у триптиху "Доля – Муза – Слава", частини якого Шевченко охарактеризував як "одно в трёх лицах новорожденное чадо" (лист до С. Аксакова від 16 лютого 1858 р.),

об'єднане одним творчим задумом і спільною концепцією. Триптих – перлина світової лірики, один із найзначніших творів Шевченка після заслання, в якому етично-естетичне самоусвідомлення поета постає у чітких образах-концепціях; у них безпосередній ліризм доведений до найвищої мистецької краси, а відточена форма органічно злита з глибоким змістом твору. У триптиху висвітлений провідний принцип Шевченкової музи – правдивість.

У першій частині триптиху "Доля" поетичне покликання розкривається через історію життя поета, стверджену автобіографічними деталями: школа у п'яного дядя, куди завела Доля малого Тараса, настанови вчитися, щоб стати людиною, примирення з тим, що є, та усвідомлення найвищої суті творчого процесу ("Ми не лукавили з тобою... у нас нема Зерна неправди за собою").

Життєва правда стає основним компонентом "Долі" і джерелом майбутньої слави поета. Неважко помітити, що накреслені провідні ідеї "Долі" про призначення поезії та славу поета, розгорнуті в інших частинах триптиху, – це прихована полеміка з Горацієм, який своєю найбільшою заслугою перед нащадками вважав перенесення еолійської меліки на латинський ґрунт, а також злет до вершин слави з безвісті... Автобіографічні рядки про низьке походження римського поета можуть бути віднесені і до біографії українського (Горацій був сином вільновідпущеника, Шевченко – сином кріпака). Вони співзвучні з рядками "Долі" про важке життя поета з дитячих літ. Проте шлях кріпацького сина до вершин слави не стає причиною його гордих почуттів. Розповідь про нелегку долю – тільки компонент творчої біографії поета. Гордістю і заслугою своїх віршів Шевченко вважає правду.

Як життєво-естетичний концепт, правда виступає головним принципом у творах Горація, тільки зміст цього принципу відмінний від поняття правди в поезії Шевченка. "Правда", за Горацієм, – це перш за все життя згідно з природою і в злагоді з нею. Знайти накреслені природою межі, пізнати в усьому міру, уникати крайнощів – означає, за Горацієм, знайти "правду" життя. Цією правдою є *aurea mediocritas* ¹ життєво-художній принцип як втілення міри, душевного спокою, гармонії та рівноваги, що в конкретних образах знайшов своє художнє вираження в оді до Ліцінія, а теоретичне узагальнення – в одній із сатир.²⁾

Все має міру якусь, повсюди межі є певні,

Далі чи ближче від них – даремно шукатимеш правди.

[Сатири, I, I, 106-107, перекл. А. Содомори].

Принцип "золотої середини", безумовно, був відомий Шевченкові. "Вообще в жизни средняя дорога есть лучшая дорога. Но в искусстве, в науке и вообще в деятельности умственной средняя дорога ни к чему, кроме безыменной могилы, не приводит" [4, 215], – наголошував Шевченко в повісті "Художник", роздумуючи, очевидно, над важливим

принципом Горація і трактуючи його в життєвому аспекті. У художньому аспекті *aurea mediocritas* – це найдовершеніше бачення світу, важкий і копіткий труд над словом. Шевченкова правда, втілюючи морально-етичні погляди поета, включала життя людини за законами природи, злагоду з нею, вірність собі та своїй природі, гармонію з державним ладом. Правда у Шевченка – суспільна категорія з глибоким конкретним змістом, у Горація – позасуспільна величина.

Поняття слави у Горація також, дещо інше, ніж поняття слави у Шевченка. Горацій надіється на гучну славу, увінчану дельфійським лавром, що є символом тріумфальної слави. Слава Шевченка скромна і правдива, бо шлях до правди – тернистий, тому поет називає її *святою*. Поняття слави поет розширить і поглибить у наступних частинах триптиха та в інших творах.

Вірш "Муза" традиційно починається урочистим зверненням до музи, в якому вона вперше з'являється в класичному образі прекрасної богині – *сестри Феба молодій*. Вступні рядки звернення переростають у натхненний гімн поезії, що стала Долею поета й нерозлучною супутницею. Весь уривок пройнятий почуттям сердечної вдячності музи за повноту духовного життя з ранніх літ. Розвиваючи основну тему вірша, Шевченко перетворює образ недосяжної богині в образ простої жінки-українки, яка пеленає поета, відносить у поле, на могилі словиває сивим туманом і нагадує матір із вірша "Сон" ("На панщині пшеницю жала..."). Тільки в "Музі" цей образ піднесений і велично-романтичний, а в "Сні" – земний і прекрасний материнською любов'ю змороженої трудом жінки-селянки. Художні образи *поля, могили серед поля, волі на роздоллі в "Долі"* належать до улюблених образів-символів Шевченка і сприймаються як огляд поетичної тематики попередніх творів та ранніх імпровізацій.

Центральна частина вірша присвячена "невольничій" музі, вірній супутниці поета від рідних обривів до чужих небосхилів імперії. Поетична творчість була в неволі найвищим проявом і джерелом духовного життя Шевченка, його настійною потребою. Вона вилілася палким протестом проти царського свавілля, гартувала слово поета, його переконання, стверджувала красу й прометеївську велич його душі. На поганому сірому папері поспіхом, "нищечком", у вільні від солдатської муштри часи складав Шевченко свої вірші. Одна за одною виникали "захаявні книжечки" – таємні рукописні збірочки його "невольничої" музи, мережані ніжно-полум'яними рядками, що стали коштовним скарбом української літератури й перлинами світової поезії. У "безлюдному степу", в "неволі лютий" муза залишалася єдиною окрасою життя поета, його провідною зіркою ("*Із казарми нечистої Чистою, святою Пташечкою вилетіла*"). Це поет усвідомив ще на "чужині". А після заслання, високо оцінюючи життєдайну силу поезії, він знайде у

своєму серці найласкавіші слова-звернення до музи, назве її *зоренькою, порадонькою святою, квіточкою в полі*.³⁾

Розкриваючи значення поезії в неволі та оцінивши її достойно, Шевченко, сповнений новим творчим піднесенням, відчуваючи після заслання нову потребу і новий потяг до поетичної творчості, продовжує стверджувати її дійову силу:

*І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя* [5, т. II, с. 233].

Для характеристики музи поет вживає своє улюблене звертання *зоренько*, епітетом *божою* виділяє етично-естетичну красу музи, піднесена над буденне як джерело прекрасного, що здатне творити прекрасне в людській душі.

В останній частині вірша гімн музи переходить у звернення-благання допомогти йому до кінця днів творити високу поезію правди – *"Молитву діяти до краю"*. Заклучні рядки вірша звучать заповітом і різко контрастують із змістом останніх рядків *"Пам'ятника"* Горація, який надіявся на найвищу нагороду з рук богині. Шевченко просив у музи виконання нею останніх материнських почестей:

*А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! положи
Свого ти сина в домовину,
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи* [5, т. II, с. 233].

Образ безсмертної богині із сльозами на очах – це образ земної жінки-матері в сьайві духовної краси й святості, піднесений Шевченком до найвищого поетичного звеличення. *"Святая правда"* лежить в основі цього образу. У молитві до *"благословенної в женах"* (пролог до *"Неофітів"*) Шевченко повторить своє звернення: *"Пошли мені святеє слово, Святої правди голос новий"*. У вірші *"Марку Вовчку"* звучатиме подібне: щоб українське слово *"не вмирало"*. Поет вірить у торжество правди, запаленої вогнем його душі та полум'яного слова, надіється на святу славу, яку подарує муза.

Вірш *"Слава"* завершує триптих, продовжує проблематику Долі-Музи та полемізує з творцями поетичних *"пам'ятників"*, розкриває глибоко суперечливу сутність слави. Слава як мотив безсмертя об'єднує всі частини триптиха: прагненням до слави, вінцем поетичного шляху закінчується *"Доля"*, надією на посмертну славу-визнання завершується *"Муза"*, славі присвячений останній вірш триптиха. Проте на відміну від *"Долі"* та *"Музи"*, які характеризуються змістовною образністю та емоційною однотайністю, *"Слава"* – складна частина триптиху, діалектично суперечлива різними концептами, в яких якісна різноманітність образних, ціла гама ліричних емоцій, інтонаційних тонів, прийомів мовностилістичного оформлення.

"Славі" передує вірш "N.N." ("О думи мої! О слава злая!") – поетичний твір, написаний відразу після життєвої катастрофи, яка зламала життя Шевченка. Зігрітий першим промінням слави, відомий поет і визнаний художник удостоюється найвищого приниження – стає рядовим п'ятого батальйону Оренбурзького окремого корпусу ("как одаренный крепким телосложением...").

Початок вірша – жагуче прагнення поета до слави, невід'ємної від любові до України. Життєва катастрофа відкрила чітку грань між облудною славою всесильних владик і доброю, справжньою славою великих людей минулого, гідних визнання. Гірко іронізуючи з нерозбірливості слави в історичному аспекті (прославила у віках Нерона лютого, Сарданапала, Ірода, Каїна, Христа, "доброго грека" Сократа й "кесаря-ката"), Шевченко розкриває її морально-огидну сутність. У стилі грубого бурлеску він завершує образ "злої" слави та людей, що змагаються за неї – "У шинку покритка, а люде п'яні!".

Інтимно-лірична тема вірша "N.N." ("О думи мої! О славо злая!") стає соціальною темою заключного складника триптиха. Поет викриває облудну та брудну славу можновладців-узурпаторів, засновану на кровопролитті, поневоленні народів як один із видів Геростратової слави. Це слава "злодій" Наполеона і "п'яного кесаря" Миколи I, душителя свободи на Сході, персоніфікована в найгидкішому жіночому образі бурлескної традиції *задрипанки, шинкарки, перекупки п'яної*, узагальнена в багатозначному карикатурному варіанті *кралі мальованої*. Засобом грубого бурлеску Шевченко розкриває її політично-реакційні уподобання та ганебну поведінку щодо кесарів ("І з п'яними кесарями По шинках хилялась, А надто з тим Миколою").

Зведення слави до трагедії-карикатури з насмішкувато-жартівливим прагненням до неї ("Бо я таки ї досі За тобою чимчикую") є запереченням слави – фальшивої та облудної, протилежної тій, якої хоче поет. Слава не тільки завершує триптих, але й узагальнює роздуми Шевченка про славу взагалі, різні форми її прояву в суспільстві. "Слава, – зауважує І.Дзюба, – не лише мотив творчості Шевченка, але чинник його власного життя, його німб і його прокляття" [2, с. 177].

В образі Шевченкової музи звучить потяг, і збайдужіння до слави, і відчуття обтяжливості та прикросців її зворотного боку, бо велика слава часто означає і велику самотність поета.

Примітки

1) Про Нуму Помпілья та німфу Егерію згадує Плутарх у розділі «Нума Помпільй». Див.: *Плутарх. Избранные жизнеописания*: В.2-х т. – Т.2. – М., 1987. – С. 129.

2) Про *aurea mediocritas* Горация див.: *Чернишова Т.* Про "золоту середину" Квінта Горация Флакка // *Іноземна філологія*. – 1980. – Вип. 60. – С. 69-73.

3) Тут Шевченко перегукується з Овідієм, який писав про свою скорботну музу: "Муза – моя підтримка, мій вірний супутник до місць заслання в Понт. Моя муза не боїться ні тасмних підступів, ні ворожих стріл". Овідій-засланець і Шевченко-невольник завжди вдячні музі за змістовність життя на чужині.

1. Гончар Олесь. Вічне слово // Тарас Шевченко. Кобзар. – К., 1987. – С. 5-13
2. Дзюба І. Універсальні мотиви в Шевченковій поезії // Сучасність. – К., 1996. – №11. – С. 103-118.
3. Костомаров М. І. Спогади про двох малярів // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 130-137.
4. Шагінян М. Тарас Шевченко. – К., 1964.
5. Шевченко Т.Г. Повне збір. тв.: У 12-и т. – К., 1990-1991.

Summary

Shevchenko's muse is an immortal goddess, a mundane woman in the image of a mother, a sister, a beloved, a friend, a true companion from native places to backwoods of the *empère his Zate*, his *glory*, the embodiment of female essence in general.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2002.